

Tre malersvende: Søndergaard, Hitler og Daberkow

af Bjørn Wandall

Historien om Jens Søndergaards billede Skibe paa Havet.

Tid: De turbulente årtier før, under og efter 2. Verdenskrig. Sted: Danmark, Tyskland, Schweiz. Aktører: Kunstnere og museumsfolk, kunsthandlere og auktionsholdere, nazister, russiske og danske myndigheder.

Ingredienserne er dramatiske og uhellige som en spraglet kriminalromans.

I foråret 2013 udbød Bruun Rasmussen Kunstauktioner i Århus et stort maleri af maleren Jens Søndergaard. Målene på det dramatiske havbillede var 95 x 130 cm. Ud over signatur og årstal – 1931 – på forsiden havde Søndergaard skrevet følgende

på bagsiden: »Skibe paa Havet Sommerdag« og endnu en gang signeret og dateret det.

På bagsiden var endvidere klæbet en tysksproget seddel – tydeligvis fra et auktionskatalog. Ud over de ovennævnte fakta sluttede den tyske

Jens Søndergaards store havbillede fra 1931.

tekst: »*Ehemals Nationalgalerie Berlin, wo es 1937 als »entartet« beschlagnahmt wurde.*« (»*Tidligere i Nationalgalerie Berlin, hvor det i 1937 blev beslaglagt som »entartet*«).«¹

Både denne oplysning og billedets høje kvalitet bevirkede, at jeg deltog i budgivningen den 14. maj. Vurderingen havde været forbavsende lav – 25.000 kr. – men slutresultatet blev imponerende 135.000 (plus salær), hvilket tangerede den hidtidige rekord for et Jens Søndergaard-maleri. Billedet kom *ikke* i min besiddelse!

SØNDERGAARD-MALERIETS EFTERFORSKNING

Derimod inspirerede det mig til at gennemføre en langvarig og kompliceret undersøgelse for at få opklaret maleriets godt 80-årige turbulente historie og ejerforhold (såkaldt »proveniensforskning«). Auktionsfirmaet bistod mig velvilligt med kontakt til den sidste ejer, og efter flere udbytterige samtaler med denne, der tilmed havde opbevaret en del skriftligt materiale, kunne arbejdet for alvor påbegyndes.

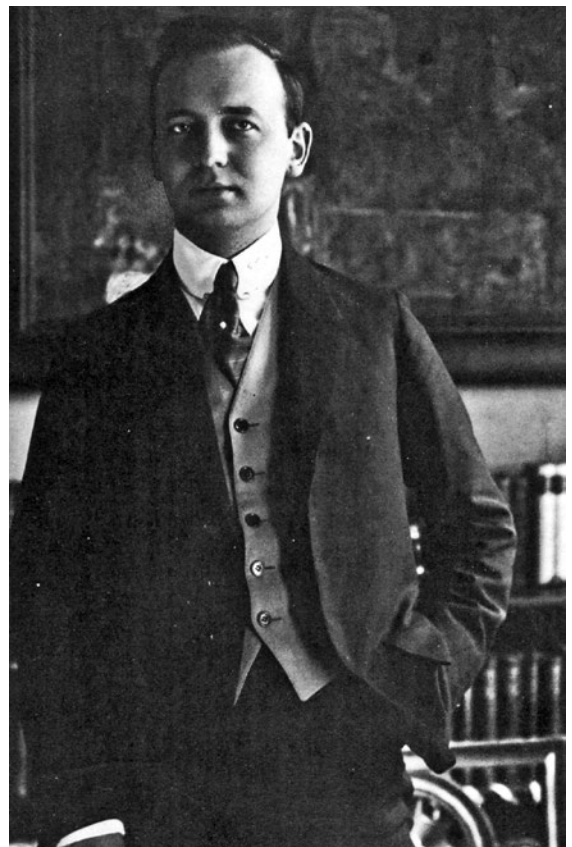
Med Berlinmurens fald, DDR's nedsmeltning og Østblokkens pulverisering efter 1989 oplevede historieforskningen i Tyskland og Europa generelt nye og forbedrede muligheder. Arkiver blev åbnet og forskermiljøer opstod på tværs af gamle ideologiske modsætninger.

Ved Kunsthistorisk Institut, Freie Universität Berlin, oprettedes i 2003 et betydningsfuldt forskningsinstitut med egen database, *Forschungsstelle »Entartete Kunst«* (herefter betegnet FEK), hvor man efterforsker og registrerer alle de ca. 22.000 kunstværker, som nazisterne beslaglagde på de tyske museer.² Tilsvarende arkiver over røvet og plyndret kunst fra Tyskland og de besatte lande – herunder især fra jødiske ejere – er nu også frit tilgængelige på internettet.³ Kildematerialet er så gigantisk, at det vil kunne holde forskningen beskæftiget i generationer; også her i landet venter ubesvarede spørgsmål og uopklarede forhold på nye forskningsresultater.

Min beretning om Søndergaards *Skibe paa Havet* vil af episke årsager tage sin begyndelse i skabelsesåret 1931 og følge dramaets videre udvikling kronologisk, til det når sin foreløbige afslutning på et søm på en væg i Sydjylland i 2013. Min forskning har af indlysende grunde været modsatrettet – fra 2013 til 1931. Dramaet er dog lige medrivende, hvad enten det tager sin begyndelse i det ene eller andet år.

EN TYSK MUSEUMSDIREKTØRS INDSATS FOR MODERNE DANSK KUNST

I 1920 blev den unge og aktive museumsmand Carl Georg Heise udnævnt til museumsdirektør i den gamle hansestad Lübeck. Det lykkedes ham i løbet af kun 13 år med list, overtalelseskunst og

Carl Georg Heise (1890-1979), Museumsdirektør i Lübeck 1920-33 og Kunsthalle Hamburg 1945-55. Foto 1921.

intelligent købmændskab blandt andet at skabe en betragtelig samling af samtidig ekspressionistisk kunst. De største internationale navne som Emil Nolde, Ernst Barlach, Ernst Ludwig Kirchner, Oskar Kokoschka, Paul Klee og Edvard Munch blev udstillet i det fine nyklassicistiske Behnhaus – tegnet og delvis møbleret af den danske arkitekt J. C. Lillie (1760-1827).

På trods af Lübecks historiske kontakter til Skandinavien – på denne tid centreret om det efter 1933 og under Danmarks besættelse berygtede *Nordische Gesellschaft* – og på trods af Heises kontakter og venskaber med nordiske museumsfolk og kunstnere havde Lübeck ingen nævneværdig rolle spillet for danske kunstnere og kunsthistorikere. Lübeck ligger sågar tæt på hjemvejen til København fra kunstmetropolen Paris.

På Heises initiativ blev der derfor i foråret 1932 forsøgt rettet op på dette forhold ved at arrangere en tysk ekspressionistudstilling i København. I den danske presse blev udstillingen modtaget køligt, men Heise var dog glædeligt overrasket over, at dele af publikum både forundredes og efterhånden også fandt forståelse for det nye og egenartede i den tyske kunst.

Heise og *Nordische Gesellschaft* ønskede herfter i forsommeren 1932 at få »en ganske almindelig Oplysning om den Stilling, den skabende danske Aand indtager i Verden – Forstaar man den? Spiller den en betydende Rolle? Venter man derude noget af den i Fremtiden?«⁴ Resultatet blev en omfattende dansk vandreudstilling, først i Lübecks Behnhaus, derefter i Hamburg, Köln og Berlin.

JENS SØNDERGAARDS SUCCES I TYSKLAND 1932-33

13 malere udgjorde den danske garde i *Neuere dänische Malerei*: Jens Søndergaard, Harald Giering, Oluf Høst, Olaf Rude, Ernst Zeuthen, Wilhelm Lundstrøm, Sigurd Swane, William Scharff, Axel P. Jensen, Harald Hansen, Kræsten Iversen, Axel Bentzen og Helge Jensen.

Heise anmelder udstillingen i det danske tidskrift *Samleren* og illustrerer sin artikel med ikke

Behnhaus i Lübeck, ca. 1920.

mindre end to Søndergaard-malerier: *Skibe paa Havet* (her betegnet »Marine«) og *Huse ved Søen*. Heises begejstring er også i høj grad udtryk for den påvirkning, som de enkelte kunstnere har haft på det tyske publikum:

»Overalt har Jens Søndergaards Arbejder vakt den største Opmærksomhed. Man saa hos ham Forbindelse med Edv. Munch, der som bekendt har virket stærkt på det yngre tyske Maleri, og med Ekspressionismen. En anset Berlinerkritiker mente, at Søndergaard havde »Djævelen i Kroppen«, og det betyder i den ekspressionistiske Forfattergenerations lidt ophidsede Sprog, at der i Søndergaards kunstneriske Haandskrift findes umiddelbart fængslende Elementer: den lysende Farverigdom, Kystlandskabernes uhyggelige Stemningsfylde, de jævne Bondeskikkelsers mytiske, tiltalende Bevægelser. Dette holder man af hos os, deri ser man en udpræget nordisk Ejendommelighed.«⁵

Heise beskriver henført og næsten forelsket *Skibe paa Havet* i det tyske tidsskrift *Kunst und Künstler*⁶, og Søndergaards omfattende avisartikel-scrapbog, som befinder sig på Heltborg Museum, afslører da også, at Heise allerede købte billedet på årets »Grønningen«-udstilling. Ifølge Behnhaus' håndskrevne *Tagebuch 1928-34* må den økonomisk pressede Heise erlægge købesummen på 500 Reichsmark i tre rater.

Heise konstaterer med glæde, at udstillingen får en meget venlig modtagelse både i Lübeck, Hamburg, Köln og Berlin. Mest opmærksomhed vækker den selvsagt i Berlin. Her er den begavede og internationalt beundrede Ludwig Justi direktør for Nationalgalleriet. Han har allerede i 1919 påbegyndt opbygningen af verdens første museum for samtidskunst i Kronprinzenpalais, hvor danskerne da også rykker ind med deres knap 100 kunstværker.

I Jens Søndergaards nævnte scrapbog er der ikke mindre end 17 udklip om Berlin-udstillingen, der under stor festivitas åbnedes af udenrigsminister von Neurath (dømt som krigsforbryder i Nürnberg i 1946).

Den nazistiske kulturskribent og arkitekt Winfried Wendland betegner i en i øvrigt positiv anmeldelse Søndergaard som »den jævne Malersvend« (*Malergeselle*). Heller ikke den i sammenhæng med blandt andre Oluf Høst-familien senere så berygtede nazist Fritz Waschnitius undlader at beskrive Søndergaards ydmyge herkomst som malersvenden, der i mange år må male til livets ophold om sommeren i Hurup.⁷

Det er tankevækkende, at man få uger før Hitlers magtovertagelse 30. januar 1933 hæftede sig ved stillingsbetegnelsen »malersvend«.

Direktøren for Thorvaldsens Museum i København, Sigurd Schultz, resumerede efter sit besøg i Berlin, at det ganske klart var Jens Søndergaard og Oluf Høst – tæt fulgt af Ernst Zeuthen og Olaf Rude – der vandt mest bifald.

Det lykkedes også Ludwig Justi at erhverve tre af de udstillede billeder til samlingen i Kronprinzenpalais:

Jens Søndergaard: *Aften ved Havet* fra 1931. Ifølge FEK-instituttet i Berlin skænket af »en dansk kunstven«. Der har været nogen usikkerhed om dette billedes proveniens.

Oluf Høst: *Novemberaften* fra 1930. Ifølge FEK en gave fra Dr. Koefoed fra Gudhjem.

Ernst Zeuthen: *Før Solopgang* fra 1931. Ifølge FEK en gave fra bankier Paul Mendelsohn-Bartholdy.

Ved årsskiftet 1932/33 stod Søndergaard tilsyneladende ved indledningen til en international karriere. I *Samleren* havde anmelderen af den store Søndergaard-separatudstilling i Kunstforeningen i København 1932 efterlyst en mulighed for at denne udstilling kunne blive vist i for eksempel Berlin eller Paris og dermed skaffe sin danske kunstner et navn ude i verden⁸ – men en anden tidligere malersvend kom ulykkeligtvis på tværs.

NYE TIDER I TYSKLAND EFTER 30. JANUAR 1933

Hverken Justi i Berlin eller Heise i Lübeck fik megen glæde af deres nyerhvervelser. Det aggressive *Kampfbund für deutsche Kultur* under ledelse af Alfred Rosenberg førte sejrrikt an i nazisternes nye kulturkamp, og allerede i 1933 blev de første større »Skændelsudstillinger« rettet mod den moderne, ekspressionistiske og »kulturbolsjevikiske« kunst afholdt i syv tyske byer – blandt andet Dresden. Justi blev én af de over 20 museumsledere, der allerede i 1933 blev fjernet fra deres direktørstillinger – en anden var den nu herostratisk berømte Hildebrand Gurlitt i Hamburg – og efterfølgende blev flere hundrede arbejdsløse.

Heise indså tidligt, at man måtte »væbne sig med en stor Portion Civilcourage« – men på trods af hans aktive og opfindsomme kamp for Museum Behnhaus ramte fyresedlen også ham. Helt ekstraordinært fik Heise dog lov til at forsætte sit arbejde til årsskiftet 1933/34, og han indbød endog til en afskedsaften med »eine ganz kleine schöne Musik« og et foredrag om »Kunstpleje og National-socialisme – min Svanesang«(!).⁹ Havde Heise måske ikke helt begrebet malersvend Hitlers og hans kumpaners sande væsen og intentioner?

Jens Sønnergaards *Aften ved Havet*. Entartet i Berlin 1937 – nu på Heltborg Museum.

I 1935 beslaglagde Gestapo for eksempel en større privatejet malerisamling som »entartet« og overgav den til Nationalgalleriet i Berlin. Efter at have udvalgt enkelte værker som »historisk værdifulde« blev resten brændt i maj 1936 i kælderen til det Kronprinzenpalais, som få år tidligere havde erhvervet Sønnergaards, Høsts og Zeuthens malerier.

Denne parallel til bogbrændingerne i 1933 forblev dog foreløbigt et enkelttilfælde. De første år efter magtovertagelsen forsøgte styret over for udlandet trods alt at bevare et spindelvævstyndt skær af legitimitet og anstændighed. De kommende Olympiske Lege i Berlin i 1936 var jo udset til at spille en stor propagandamæssig rolle; men kort efter de sidste sportsjournalisters hjemrejse

tog regimet igen fat med øget intensitet. Nationalgalleriets moderne afdeling i Berlin lukkedes, og også de tre danske billeder kom i magasin.

FØRSTE BILLEDSTORM JUNI 1937

I Lübeck var museet i Behnhaus trods Heises afskedigelse stadig intakt – men kun til 14. juli 1937. Da dukkede helt uventet en tegnelærer fra Hamburg, Dr. Walter Hansen op. Han var udstyret med en fuldmagt fra propagandaminister Goebbels til præsidenten for Rigskunstkommissionen, maleren Adolf Ziegler, der bemyndigedes til at skabe en udstilling af »*Tysk Forfaldskunst efter 1910*« (»*Deutsche Verfallskunst seit 1910*«).

Dr. Hansen udtog 17 billeder, som blev sendt til München til den planlagte udstilling »*Entartete*

Fem af Heises nyerehvervelser fra 1920'erne. De fire blev erklæret »entartet« 14. juli 1937. Noldes Stilleben (nr. to fra højre) blev udstillet i München, solgtes via svogeren Aage Vilstrup til Nolde, igen beslaglagt og endelig destrueret i 1945.

Kunst«. Kernen i museets samling af moderne kunst (se ovenfor) blev beslaglagt sammen med museets stolthed, tre oliebilleder af Edvard Munch, samt en finsk og en belgisk kunstners arbejder, hvilket egentlig var i strid med opgavens geografiske afgrænsning. Søndergaards billede blev, uvist af hvilken grund, fredet.

Den 18. juli 1937 åbnede først »*Erste grosse deutsche Kunstausstellung*« i Hitlers nybyggede Haus der Kunst i München. Udstillingen skulle være en paradedforestilling af den kunst, som Det Tredje Rige betragtede som Tysklands fineste og ædleste, og som var i overensstemmelse med Hitlers eget – noget enfoldige – kunstsyn.

Dagen efter blev »*Entartete Kunst*«-udstillingen åbnet i langt mindre prangende omgivelser i arkaderne ved det arkæologiske institut. Her udstillede man 650 billeder og skulpturer af 112

kunstnere fra 30 tyske museer, dækkende stilarter som ekspressionisme, kubisme, dadaisme, fauvisme og surrealisme i en sjusket og nedværdigende ramme. Frygtelige bandbuller fra Hitler selv og hans håndlangere ramte både kunstnere, kritikere og museumsansatte. Heise var ingeniende glemt, og udfaldene mod ham var usædvanligt skarpe.¹⁰

Mere end to millioner besøgte »*Entartete Kunst*« i München, og indregnet besøgstallene fra de efterfølgende 12 udstillingssteder i Tyskland og Østrig nåede man i 1941 op på tre millioner gæster – det største besøgstal i Europa nogensinde.

ANDEN BILLEDSTORM AUGUST 1937

Ledelsen i nazistpartiet var dog ingeniende færdig med aktionerne mod »forfaldskunsten«. I august 1937 beslaglagde Rigskunstkammerpræsident

Zieglers kommissærer kunstgenstande fra yderligere en lang række tyske museer og samlinger, således at man i alt nåede op på ca. 22.000 kunstværker af ca. 1400 kunstnere fra 101 museer.

Heller ikke denne gang undgik Behnhaus besøg – endog af selveste Rigskunstammerpræsidenten. Nu gik man grundigere til værks: De sidste malerier, skulpturer og al grafik, alle tegninger og akvareller blev taget med til Berlin. Navnene er endnu en gang en præsentabel oversigt over det 20. århundredes tyske kunst – og nu også danskeren Søndergaard.

Ved en tour de force lykkedes det igen Heise – nu fra sin private position – at blive en vigtig med-spiller. Han fik Ernst Barlachs skulpturer ud af nazisternes jerngreb, og også de tre Munch-billeder blev ved gode Lübeck-borgeres indsats leveret tilbage til byens museum. Bortset fra disse værker og en enkelt Munch-litografi kom ikke et eneste af Heises dyrt erhvervede klassisk-moderne

værker tilbage til Behnhaus efter krigen. Til gengæld havde Behnhaus allerede i 1941 fået hele 4.360 Reichsmark i erstatning for den lidte skade.

DE TRE BERLIN-BILLEDETS VIDERE SKÆBNE

Fra Kronprinzenpalais' magasiner blev de tre billeder af Zeuthen, Høst og Søndergaard fragtet til Propagandaministeriet den 30. oktober 1937. Her blev Zeuthen-maleriet forgæves søgt solgt, og sporene tørrede ud for dette billedes vedkommende.

Oluf Høsts stemningsfulde *Novemberaften* blev i 1938 bragt i depot på Schloss Schönhausen i udkanten af Berlin. Via forbindelser kom det i 1939 imidlertid tilbage til giveren Dr. Koefoed og siden til Høst selv. I dag indgår det i ARoS' samling af klassisk moderne kunst. FEK-instituttet tabte imidlertid ved returneringen til Danmark al viden om billedets fremtidige placering.

Jens Søndergaards *Aften ved Havet* kom også i 1939 tilbage til kunstneren, hvor det efter datteren

Lidet attraktiv ophængning fra »Entartete Kunst«-udstillingen i München.

Anelises død blev solgt på dennes dødsauktion i 1985. Det indgår nu i Heltborg Museums store og repræsentative Søndergaard-samling.

FEK sætter imidlertid spørgsmålstegn ved returneringen til Søndergaard, idet man i det schweiziske auktionshus Klipstein & Kornfeld (i Bern, juni 1961) var stødt på, hvad man troede var *Aften ved Havet*. Det gamle auktionskatalog fandt jeg antikvarisk i USA, og via kontakt til auktionshusets ældste medarbejder kunne jeg med sikkerhed fastslå, at *Aften ved Havet* (»Heltborg-billedet«) undervejs var blevet forvekslet med *Skibe paa Havet* (»Lübeck-billedet«). Denne fejltagelse var én af de mange faldgruber, som proveniensforskere prøver at undgå eller minimere.

LOVEN AF 31. MAJ 1938

Beslaglæggelsesaktionerne i 1937 hvilede ikke på noget lovgrundlag. I foråret 1938 fandt man derfor anledning til at gennemføre en lovgivning, som med tilbagevirkende kraft legaliserede begivenhederne i 1937.

Denne lov er aldrig blevet ophævet, og de fleste landes museer, der ejer billeder fra billedstormene i 1937, henviser stadig til det faktum, at beslaglæggelserne i Tyskland var lovlige! Sjældent har et amoralsk og dybt kriminelt regimes lovgivning, der tilmed var blevet gennemført mange måneder efter de omfattede forhold, haft så langvarige og dybgående konsekvenser.

DEN »ENTARTEDE« KUNSTS VIDERE SKÆBNE

Regimets intentioner med de mange kunstværker var at få dem solgt og således at bidrage til Tysklands anstrengte krigskasse. 125 af billedstormenes hovedværker med van Gogh, Klee, Kokoschka, Chagall, Gauguin, Picasso, Nolde, Kirchner og Braque i spidsen blev solgt langt under markedspris på en auktion i Luzern lige før krigsudbruddet i 1939. En del udenlandske museer og samlere, men også tyske private og handlende, holdt sig ikke tilbage.

Ca. 5000 svært sælgelige eller »værdiløse« kunstværker endte efter et længere ophold i et

kornmagasin i Köpenicker Strasse på et bål i den berlinske hovedbrandstations gård.

Den øvrige del af de ca. 22.000 beslaglagte kunstværker blev enten solgt eller givet i kommission til fire kunsthandlere, som fik påbud om kun at afhænde kunstværkerne i udlandet. Disse fire herrer blev alle meget velhavende, men de undlod end ikke at sælge indenlands til andre kunsthandlere og private, heriblandt en del højtstående nazister, hvis private kunstmag ikke var i overensstemmelse med regimets. En stor del af kunstværkerne forblev i de fires besiddelse i resten af »tusindårsrigets« eksistens.

Tre af de fire – Karl Buchholz og Ferdinand Möller, begge fra Berlin, samt Hildebrand Gurlitt fra Hamburg – kunne med den kunst, som de havde beholdt indtil 1945, påbegynde en respektabel og indbringende karriere som kunsthandlere i det nye Tyskland. Denne historie er meget lærerig, men falder uden for artiklens rammer. I 2013-14 er opdagelsen af en del af Hildebrand Gurlitts og sønnen Cornelius' kunstsamling i München og Salzburg blevet en international skandale, der ingen ende ser ud til at ville tage.

Den fjerde kunsthandler, Bernhard A. Böhmer, bliver derimod én af hovedpersonerne i Søndergaards *Skibe paa Havet*'s videre skæbne.

SKIBE PAA HAVET 1937-48

Efter billedstormen i Lübeck forblev Søndergaards billede i Propagandaministeriets varetægt i ovennævnte Schloss Schönhausen i Berlin. Man kender fotos fra dette depot og ved også, at kunsthandler Karl Buchholz i en periode havde det i kommission. Den 28. august 1939 blev billedet afhændet for hele 30 dollars til Bernhard A. Böhmer, der havde fri adgang til det store kunstdepot. Han udviklede sig til at blive »Kunsttjenestens« bedste kunde og ca. 2.500 kunstværker købte, byttede eller tog han i kommission.

Böhmer optræder derfor meget flittigt i den omfangsrige og detaljerede oversigt, som man mener, at Propagandaministeriet lod udarbejde over al »entartet« kunst. Heraf fremgår at salgspriserne

Levemanden Bernhard A. Böhmer i sine velmagtsdage.

var yderst rimelige; en Nolde-akvarel gik for 10-30 dollars, en Grosz for 4-5 dollars, og ikke sjældent betaltes under en halv schweizerfranc for andre kendte navne. Listens hyppigt anvendte forkortelse »X« dækkede over »Vernichtung« (*»tilintetgørelse«*). Rapporten er først blevet offentliggjort i januar 2014 af Victoria & Albert Museum i London.¹¹

Böhmer, der også var maler og billedhugger, havde med sin hustru Marga i 1924 slået sig ned i Güstrow nær Rostock. Her blev han hurtigt den kendte billedhugger Ernst Barlachs fortrolige og sekretær. Barlach og Marga plejede imidlertid hindringsløst hinandens selskab i et sådant omfang, at ægteparret Böhmer i 1927 blev skilt – og Marga og Barlach dannede siden par. Böhmer og hans nye hustru Hella samt deres søn Peter (1932-2007) flyttede ind på Barlachs ejendom. Foruden kunsthändleraktiviteten, som gjorde ham til millionær, varetog han Barlachs interesser, da denne fra midten af

30'erne faldt i unåde hos nazisterne. I 1938 døde Barlach udstødt og »entartet«.

I Güstrow kom Søndergaards store havbillede i selskab med Böhmers enorme samling, der også omfattede Barlachs efterladenskaber. Efterhånden som Berlin i løbet af krigen blev mere udsat, valgte Joseph Goebbels at bringe de ca. 3000 arbejder, der endnu befandt sig i Schloss Schönhausen, i sikkerhed hos Böhmer.

Russerne kom til Güstrow i maj 1945, og af angst for fremtiden begik Hella og Bernhard Böhmer selvmord med cyankalium efter at have givet deres 12-årige søn Peter sovetabletter. Marga, Böhmers fraskilte hustru, reddede dog drengens liv med en russisk soldats hjælp, men blev selv voldtaget af de fremstormende russere, der benyttede Barlachs atelier til autoværksted, skød til måls efter nogle af billederne og benyttede bagsiderne af andre til vejskilte med kyrilliske bogstaver.

De totalt kaotiske dage og uger i Güstrow endte med at størstedelen af det store dødsbo, som Peter arvede med Hellas søster, Wilma Zelck, som formynder, blev flyttet til Rostock. En del af kunstværkerne blev beslaglagt af russerne og overgivet til Kulturhistorisk Museum i Rostock, som den dag i dag huser den største samling af »entartet« kunst i Tyskland. Hovedparten havde Wilma Zelck og den unge Peter Böhmer dog fortsat til deres rådighed.

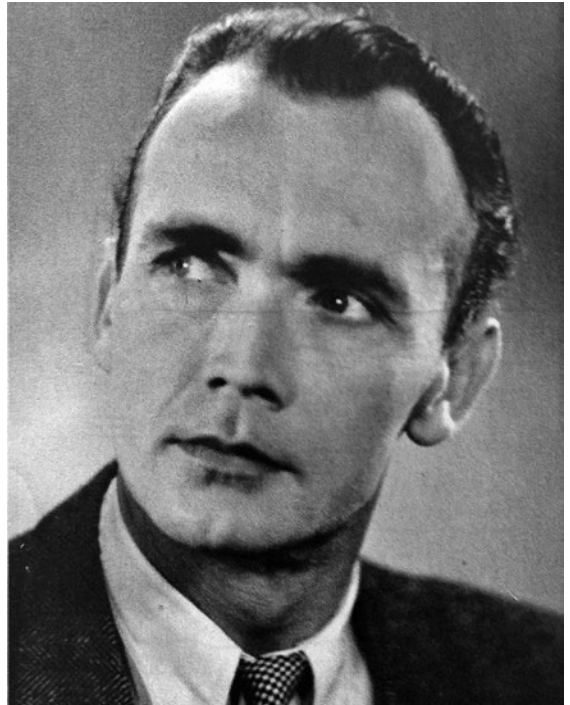
Søndergaard-billedet nævnes for sidste gang i den dødsboopstilling, som myndighederne i Rostock lod udfærdige den 15. november 1948 – derefter hedder det lakonisk i FEK-databasen: »*Verbleib unbekannt*« (»opholdssted ukendt«). Sagen om *Skibe paa Havet* ville således være afsluttet, hvis ikke det var dukket op på Bruun Rasmussens auktion i Århus i maj 2013.

ALBERT DABERKOW – DEN TREDJE MALERSVEND

Wilma Zelck var kort efter krigen blevet enke, da russerne havde skudt hendes mand under et flugtforsøg. Hun blev hurtigt klar over at hendes fremtidige udkomme i høj grad afhang af kapitalisering af Böhmer-samlingen. Hun allierede sig derfor med sin veninde Erika Daberkow og hendes mand Albert; hun drev en lille kunsthandel i Rostock, og han var udlært malersvend.

Formelt set modtog Daberkow billederne i kommission, og Peter Böhmers privatarkiv opregner den omfattende handel med navne som Nolde, Modersohn, Kokoschka, Courbet, Renoir, Cranach, Rousseau, Braque og van Gogh – navne, der klart angiver, at Böhmer også havde været særdeles aktiv indenfor det område, som nu betegnes »Raubkunst«, dvs. kunst røvet fra især jødiske samlere og museer, både tyske og udenlandske.¹²

Den entreprenante Daberkow indledte nu ét af efterkrigstidens største kunstsmuglerier – i begyndelsen fra det russisk besatte Østtyskland til Vestberlin og senere videre til Vesttyskland. I Berlin indskrev han sig på Kunstakademiet, hvis undervisning han dog aldrig deltog

Albert Daberkow – tidligere malersvend og storsmulgende kunsthandler.

i; »kunststudentens« malerruller og tegnepapir lettede derimod hans smuglertogter over zonegrænserne. Han, der i mellemtiden havde forladt sin kone og deres tre børn, flyttede snart sammen med Wilma Zelck og den unge Peter Böhmer i Vestberlin. De følgende mange år bragte store indtægter til de sammensvorne, der let fandt interesserede og velhavende kunder, museer og auktioner i den unge Forbundsrepublik.

Forholdet mellem forretningspartnerne blev dog stadig dårligere, idet Daberkow efter Wilma Zelcks og Peter Böhmers opfattelse i længere tid havde handlet for egen regning. Daberkow vendte derfor uforknyt hjem til sin gamle familie og slog sig ned i Bad Homburg i Taunus, hvor mange velhavende bankfolk og industriledere fra Frankfurt (dengang som nu) og højtstående amerikanske officerer havde deres store villaer.

Wilma Zelck og den i 1953 myndige Peter Böhmer bosatte sig i Hamburgs velhaverkvarter

ved Alsteren, hvor de fortsat havde kontakt med Daberkow. Handelen – især med den røvede kunst – var for indbringende til at lade personlig animositet komme i vejen. Arven efter Böhmer var tilstrækkelig til at de alle kunne føre en komfortabel tilværelse til deres dages ende – Daberkows enke således omgivet af sin kunst på et dyrt plejehjem i Taunus-bjergene; Peter Böhmer døde som den sidste i 2007.¹³

SKIBE PAA HAVET 1948-61

Som nævnt findes der ingen tyske kilder, som nævner Søndergaard-maleriet efter boopgørelsen i Rostock i 1948. Derimod dukker det som nævnt op på Klipstein & Kornfelds auktion over moderne kunst i Bern, juni 1961, som nummer 958 – dog med den fejlagtige oplysning, at det stammede fra Nationalgalleriet i Berlin. Det var vurderet til ikke mindre end 3000 schweizerfranc, svarende til 4800 kr. – hvilket placerede det i samme pris-klasse som akvareller, raderinger og træsnit af Kirchner og Klee, Picasso og Nolde.

Over for mig var auktionshuset meget tilbageholdende med oplysninger om rekvirenten (den person, der havde afleveret billedet til salg). Hårdt presset fik jeg dog af seniormedarbejderen oplyst, at deres protokol kun indeholdt ét ord, »Homburg«, og man fastholdt stædigt, at dette skulle være et personnavn. Det er ganske rigtigt, at Homburg udover stednavn også kan være et personnavn. Jeg tog derfor telefonisk kontakt til alle med dette navn i Schweiz, Tyskland og endog Holland og Canada! Ingen af dem eller deres familier syntes at have haft den mindste forbindelse til emnet.

To af de vigtigste tyske proveniensforskere, Stefan Koldehoff og Meike Hoffmann – sidstnævnte især kendt i forbindelse med Gurlitt-sagen – var enige med mig i at der efter al sandsynlighed var tale om en indforstået og kortfattet betegnelse for en velkendt og hyppig rekvirent (der jo netop boede i Bad Homburg). Kendere af auktionjargon vil ikke have svært ved at acceptere denne følgeslutning (undertegnede blev selv kaldt »Vejle« i mine første år i auktionssalene). Jeg tillader mig derfor

at udfylde det tidsmæssige tomrum mellem 1948 og 1961, hvor der (foreløbig) ingen kilder forefindes om Søndergaard-billedet. Daberkow var en flittig gæst på auktioner i Tyskland og Schweiz; Klipstein & Kornfeld solgte store mængder »entartet« kunst – Hildebrand og Cornelius Gurlitt havde også gode kontakter til auktionshuset – og Daberkow-klanen havde i 1948 disponeret over billedet.

Salgsprisen blev ifølge auktionshuset 3400 schweizerfranc – men man nægtede også at være behjælpelig med købers navn og nationalitet. Denne anonymitet værdsættes normalt af auktionskunder, men i dette 50 år gamle tilfælde, hvor billedet endog befandt sig i min umiddelbare nærhed, kunne en vis imødekommenhed vist ikke have været skadelig for Klipstein & Kornfelds i forvejen klassiske schweiziske lukkethed.

DE SIDSTE ÅRTIER

Heldigvis havde den nye ejer af Søndergaard billedet i 1961, daværende tandlæge Erik Gaardmand fra Nakskov, som nævnt gemt alle bilag, som refererede til hans interesse for moderne kunst.

Da Erik Gaardmand (født 1927) var »begyndt at tjene penge«, havde han efter eget udsagn »en 10-årig raptus med kunst«. I november 1961 købte han det store Søndergaard-maleri for 16.000 kr. af Aalborg-kunsthandleren Sixtus Thomsen, der havde erhvervet billedet i Bern. Gaardmand ønskede yderligere oplysninger om billedet, og Sixtus Thomsen henvendte sig til Klipstein & Kornfeld. Da Thomsen ifølge brev af 5. december 1961 til Gaardmand »endnu ikke (havde) hørt noget nyt fra Schweiz«, sendte han derfor blot »udklip af katalog for Deres Søndergaard«. ¹⁴ Dette udklip er den tyske seddel på billedets bagside, som vakte min interesse 52 år senere.

Kun to år efter købet havnede billedet endnu en gang i dramatiske begivenheders centrum. Gaardmand havde været en flittig kunde på kunstmarkedet. Han havde i alt købt tre Søndergaard-billeder (foruden værker af Høst og Rude) – og disse blev i 1963 beslaglagt af politiet i forbindelse med den omfattende og dengang meget

omtalte »Jens Søndergaard-sag«. En maler og en kunsthandler (ikke Sixtus Thomsen) stod anklaget – og blev idømt fængselsstraf – for henholdsvis at have malet og solgt falske Søndergaard-malerier. Gaardmand fik alle tre malerier retur; to var ægte – herunder *Skibe paa Havet* – det tredje var et falsum, der dog blev returneret mod at signaturen blev fjernet.

De næste 50 år hang *Skibe paa Havet* i Nakskov, derefter nogle år i Wassersleben ved Flensburg og endelig i Fredericia, indtil den nu aldrende Erik Gaardmand indleverede det til auktionen i Århus. Den nye køber udlånte det velvilligt til det arrangement om Søndergaard som »entartet« kunstner, som museumsleder Jytte Nielsen, Museum Thy, og undertegnede afholdt i Pakhuset Krik i Vestervig i august 2013. For første gang i 80 år var *Aften ved Havet* fra Heltborg Museum og *Skibe paa Havet* igen udstillet i samme bygning.

Det er fascinerende, at man i Danmark først nu har fået registreret, at der eksisterede et

Søndergaard-billede, som havde været et tavst vidne til beundring, beslaglæggelse, begærlige kunsthandlers ageren, selvmord, voldtægt, russisk vandalisme, storsmugleri, diskret auktionssalg, undersøgelse af dansk politi og til slut rekordhøj salgspris.

Tilbage resterede nu blot at meddele *Forschungsstelle »Entartete Kunst«* i Berlin og Museum Behnhaus Drägerhaus i Lübeck oplysningerne om maleriernes nuværende placeringer – henholdsvis Heltborg Museum og en sydjysk Søndergaard-samler (samt for Oluf Høsts *Novemberaften's* vedkommende ARoS i Århus). Denne lille stift i det 20. århundredes brogede mosaik faldt endelig på plads i efteråret 2014!

Bjørn Wandall

Født 1941. Historiker og græsk arkæolog. Galleri Pakhuset Krik.

Noter

1. Betegnelse for den moderne 20. årh. kunst, som nazisterne fandt degenereret og udartet, og som man allerede fra nazismens tidlige år bekæmpede med stadig voldsommere midler (afskedigelse, beslaglæggelse, tilintetgørelse, maleforbud, fængslinger osv.)
2. www.emuseum.campus.fu-berlin.de
3. www.lostart.de og www.lootedart.com
4. Tidsskriftet »Samleren« 1932, s.177
5. Tidsskriftet »Samleren« 1932, s.179
6. Tidsskriftet »Kunst und Künstler« 1932, s.465f
7. Scrapbog i Heltborg Museum
8. Tidsskriftet »Samleren« 1932, s.61ff
9. Howoldt (indledende kapitel), Bastek
10. Dresler, s.42
11. www.vam.ac.uk/entartetekunst
12. Koldehoff, s.100ff, Hoffmann, s.112ff, Clemens, s.104ff
13. Koldehoff, s.110
14. Gaardmands privatarkiv

Kilder

Se noterne 2, 3 og 11

Erik Gaardsmands Privatarkiv, Fredericia
Jens Søndergaard, Scrapbog, Heltborg Museum
Tagebuch 1928-Okt. 1934, Museum Behnhaus Drägerhaus

Litteratur

Alexander Bastek: *Carl Georg Heise und das Behnhaus.* 2011
Ditte Clemens: *Marga Böhmer – Barlachs Lebensgefährtin.* 1996
Villy Dall (red.): *Thylands maler Jens Søndergaard.* 1992
Adolf Dresler: *Deutsche Kunst und entartete »Kunst«.* 1938
Christine Fischer-Defoy (udg.): *Gute Geschäfte – Kunsthandel in Berlin 1933-1945.* 2011
Lennart Gottlieb: *Skandaler – danske kunstkandaler.* 1999
Carl Georg Heise: *Lübecker Kunstpflege 1920-1933.* 1934
Meike Hoffmann (udg.): *Ein Händler »entarteter« Kunst. Bernhard A. Böhmer und sein Nachlass.* 2010
Jenns E. Howoldt: *Bildersturm im Behnhaus.* 1987
Stefan Koldehoff: *Die Bilder sind unter Uns.* 2014
Jytte Nielsen: »Aften ved havet«. *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred.* 1995.